

सुंदर पत्रे

(भाग – एक, दोन, तीन)

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

सुंदर पत्रे (भाग- १, २, ३) : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शितल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये ३१०/-

सुंदर पत्रे

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

भाग पहिला

कृतज्ञा-पत्र

प्रिय सुधाताई,

गेले दोन दिवस मी बडोद्यास होतो. काल सकाळी रेडिओवर बातमी ऐकली की 'गुरुजी गेले!' आणि आज बडोद्याहून मी मुंबईस जात आहे. पण मनात विचार येतो आहे की गुरुजी नसलेल्या त्या मेघा भुवनात पाऊल तरी कसे ठेवू? आमची गाडी या क्षणी वसईच्या खाडीवरच्या पुलावरून जात आहे. खाली विस्तीर्ण खाडी पसरलेली आहे. वर ढगांनी भरलेले आकाश ओथंबून गेलेले नि कसे उदासवाणे दिसत आहे! तितक्यात सूर्योदयाचा कवडसा कोठून तरी त्या ढगांवर पडला आणि तेवढा भाग क्षणभर उजळून निघाला. ते दृश्य पाहून मला गुरुजींची आठवण झाली. गुरुजी असेच दिसत; स्नेहाने भारावलेले आणि चिंतेने म्लान झालेले. मग त्यांना काही तरी कारणाने हसू येई आणि त्यांचा सारा चेहरा उजळून निघे आणि गुरुजींच्या पाठोपाठ मला तुझी आठवण झाली. गेले वर्षभर दर शनिवारी तुला उद्देशून साधनेमध्ये त्यांचे एक सुंदर पत्र असायचे.

पण आता तशी पत्रे साधनेतून येणार नाहीत. शेवटच्या पत्रात अण्णांनी लिहिले होते की 'अधूनमधून लिहीत जाईन, पण बंधन नको!' त्या वेळी तुला कल्पनासुद्धा नसेल की त्या वाक्यात केवढा अर्थ लपून राहिलेला होता! कशी येणार कल्पना? गेल्या शुक्रवारी ज्या वेळी गुरुजी अंथरुणावर जाऊन पडले त्या वेळी मी त्यांच्याजवळच होतो. त्यांचा हात हातांत घेऊन त्यांच्याशी बोललोदेखील. पण मला जरादेखील शंका नाही आली. आता मात्र वाटते की, त्या दिवशीचे त्यांचे बोलणे सारेच द्व्यर्थी होते. त्यांचा हात हातात घेऊन मी म्हटले, "गुरुजी, येता ना जेवायला?" तेव्हा

पडल्या पडल्याच हळूच हसून ते म्हणाले, ‘नको. मला भूक नाही.’ मी म्हटले, “‘दोन घास तरी खा.’” तर म्हणाले, “‘मी जेवणार नाही असं सकाळीच सांगितलं आहे. झोपून उठल्यावर भूक लागली तर पाहू.’” आम्ही आतल्या खोलीत जेवायला बसलो आणि ते तिकडे हाताची उशी करून नेहमीप्रमाणे झोपले. त्या वेळी आम्हाला काय कल्पना की आईचे बोल ऐकवणारी ही वाणी आता कायमची बंद होणार आहे! अमृतासारखे शब्द झरझर लिहिणारे त्यांचे हात कायमची विश्रांती घेणार आहेत! आणि सदैव झेपावणारे त्यांचे पंख मिटून घेऊन मृत्यूच्या घट्यात कायमचे शिरणार आहेत!

सुधा, तुला अण्णांनी लिहिली तशी पत्रे मराठीत पूर्वी कोणी लिहिली नव्हती आणि पुढेही कोणी लिहील असे वाटत नाही. काचेच्या पात्रात ठेवलेल्या सोनेरी माशांची प्रत्येक हालचाल ज्याप्रमाणे बाहेरून दिसते त्याप्रमाणे तुला लिहिलेल्या प्रत्येक पत्रातून गुरुजींचे-तुझ्या अण्णांचे- मन स्पष्ट दिसून येत असे. त्यांच्या मनाचे सारे भाव त्या पत्रांतून उमटलेले आहेत. त्यांचे आभाळाएवढे विशाल मन, शिरीषासारखे कोमल मन, धरित्रीसारखी उदार मन, द्राक्षासारखे रसाळ मन, विजेसारखे सचेत मन, गंगेसारखे पावन मन त्या पत्रांतून व्यक्त झालेले आहे. चि. शुभाला लिहिलेली पत्रे दोन तीन वेळा मी मध्येच घुसडली नसती तर गुरुजींची आणखी दोन तीन पत्रे वाचायला मिळाली असती. पण मला काय ठाऊक की पुढे ही घटना होणार म्हणून! गुरुजींचा विनयही एवढा थोर की मी साधनेकडे पत्र पाठवले की तुला लिहिलेले पत्र ते बाजूला सारीत आणि मला जागा करून देत!

सुधाताई, तू मोठी भाग्याची. तुझ्या अण्णांचा थोरल्या भावावर जसा जीव होता तसाच तुझ्यावरही. देवाघरी जातानासुद्धा त्याचा फोटो त्यांनी आपल्या उजव्या खिशात ठेवला होता! गुरुजी नाना ठिकाणी हिंडत. नाना देश, नाना वेश, सृष्टीचे नाना प्रकार ते पाहात. त्यांची दृष्टी जरी सदैव भूमीकडे वळलेली दिसे तरी त्यांच्या नजरेतून बारीकसारीक गोष्टेदेखील निसटत नसे. त्यांची नजर जशी रत्नपारख्याची होती. ती चांगले तेवढे टिपून घेई आणि ज्यात आयब असेल, दोष असेल ते सोडून देई. साऱ्या देशभर हिंडून आणि शेकडो ग्रंथ चाळून साक्षेपाने गोळा केलेल्या सुमधुर, सरस, सुगंधी नि टपोर स्मृतींचे द्रोणच्या द्रोण भरून ते तुला दर शनिवारी पाठवीत. मग तू भाग्याची नाहीस का?

आणि तुला पाठवलेल्या या भेटीचा स्वाद उभ्या महाराष्ट्रातल्या शेकडो, हजारो मुलांना गेले वर्षभर चाखायला मिळाला हे त्यांचे भाग्य! तुला लिहिलेली पत्रे, महाराष्ट्रातील सर्व बाळगोपाळांचा वारसा होणार आहे, हे तुझ्या अण्णांना ठाऊक होते. त्यांच्यापाशी आपपर भावच नव्हता. श्यामची आई साऱ्या महाराष्ट्राची आई झाली, तशी अण्णांची तू सुधाताई साऱ्या महाराष्ट्राची सुधाताई झाली आहेस. ‘अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितांना तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥’ हा श्लोक तू वाचला आहेस ना? अशा उदारचरितांपैकी होते तुझे अण्णा. वासराची आठवण झाली की गाईची कास जशी तटाटू लागते तशी मुलांची आठवण झाली, त्यांचे दर्शन झाले की गुरुजींचे मन बहरून येई, ते तटाटू लागे. त्यामुळे दर शनिवारचे पत्र रात्री-बेरात्री, भल्या पहाटे बसून ते लिहून काढायचे. सहसा अंतराय होऊ द्यायचेच नाहीत आणि तुला डोळ्यांसमोर ठेवून ते अवघ्या बालमहाराष्ट्राशी गुजगोष्टी करायचे.

आणि गुरुजी एकदा लिहू लागले की काय विचारता! ते लिहिताना पाहण्यातसुद्धा मजा होती. कोठे अडणे माहीत नाही, कोठे खाडाखोड सापडायची नाही. मशिनीशी जशी टीप पडत जाते तसे त्यांच्या लेखणीतून टपटप शब्द पडत जात. अक्षर बारीक अन् स्वच्छ. जिरग्याच्या तांदळासारखे. गुरुजींनी चीनच्या इतिहासावर केलेल्या टिपणांची वही माझ्याकडे कित्येक वर्षे होती. तीनशे चारशे पानांची ती वही पहिल्या पानापासून अखेरच्या पानापर्यंत एकटाकी लिहून काढल्यासारखी दिसे. पंचवीस पन्नास पाने उलटल्यावर एखादा शब्द खोडलेला सापडला तर सापडला. लिहू लागले की त्यांना कसले तरी अवसान चढत असे. जगाचे त्यांना भान उरत नसे. त्यांना कसलाही कागद चाले. दोन बोटांएवढ्या धांदोत्यासुद्धा चालत. टेबल नको, एकांत नको. संदर्भासाठी आजूबाजूला ग्रंथ नकोत. उखाणे, म्हणी, ओव्या, अभंग, आर्या, श्लोक, ऋचा, आठवणी- सारे त्यांच्यासमोर हात जोडून उभे असे.

१९४४ मधील गोष्ट. नाशिक तुरुंगात मला वाटते, अप्पा गुरुजींना भेटायला आले होते. गुरुजी भेटीहून परत आल्यावर ते संध्याकाळी जेवायचे नाही असे सांगून खोलीचे दार लावून ते लिहायला बसले ते सारी रात्र लिहीतच होते. मी मुद्दाम रात्रीतून तीनदा उठलो. पाहिले तो गुरुजींच्या खोलीत दिवा जळतो आहे आणि गुरुजी लिहीतच

आहेत! दुसऱ्या दिवशी सकाळी आठ वाजता १२५-१५० पानांचा गांधीजींच्या जीवनाबद्दल मजकूर लिहून त्यांनी ते हस्तलिखित (गोष्टीरूप गांधीजी) अप्पांच्या स्वाधीन केले.

लिहू लागले म्हणजे जशी गुरुजींची लेखणी चाले त्याप्रमाणे बोलू लागले की त्याची वाणी चाले. जशा श्रावणातल्या सरीच. इमर्सनच्या निबंधांतले वाक्य, शेक्सपिअरची एखादी उक्ती, वेदातील ऋचा, भर्तृहरि राजाचा श्लोक, ज्ञानेश्वरांची ओवी, तुकोबारायांच्या अभंगातला चरण, टागोरांची भव्य भारी, - काय काय त्यांना आठवे. आमची डोकी म्हणजे काळ-काम-वेगाच्या उदाहरणातले हौद; आत येणाऱ्या तोटीपेक्षा बाहेर जाणाऱ्या तोटीचे तोंड मोठे! गुरुजींचे तसे नसे. त्यांच्या डोक्यात एखादी कल्पना, एखादी घटना, एखादी रचना शिरली की ती विसरण्याचे नाव नाही. त्यामुळे सुधा, ही बेचाळीस पत्रे म्हणजे स्मृतिरत्नांनी भरलेले बेचाळीस रांजण आहेत! पक्षिणी रानावनात दूर दूर भटकते आणि वेचक चाऱ्याचे घास आपल्या पिलासाठी घेऊन येते, त्याप्रमाणे गुरुजींनी हे बेचाळीस घास तुझ्यासाठी आणलेले आहेत.

म्हणून मी म्हटले की, तु भाग्यवान; आणि तुझ्या निमित्ताने महाराष्ट्रातल्या हजारो मुलांमुलींना ते घास मिळाले म्हणून तीही भाग्यवान. भास्कराचार्यांनी आपल्या मुलीला गणित शिकवण्यासाठी ग्रंथ लिहिला, पण साऱ्या जगाचा यामुळे फायदा झाला. महाराष्ट्रातील मुलांमुलींनी पारायणे करावीत अशी या पत्रांची योग्यता आहे. गवताच्या पातीपासून मनुष्यापर्यंत साऱ्या सृष्टीवर प्रेम करायला ही पत्रे मुलांना शिकवीत आहेत. आपल्या समाजातून जात चाललेले मंगळागौरीसारखे सण, आपल्या समाजातून दिसेनाशी होत चाललेली बाळ-तात्यांच्यासारखी साधी नि सालस माणसे, मागे पडत चाललेले दहीहंडीसारखे उत्सव, यांची किती हृदयंगम वर्णने या पत्रांतून आलेली आहेत. महाराष्ट्रावरचे तुमचे-आमचे प्रेम वाढो, पण त्याचबरोबर इतर प्रांतातील आपल्या देशबांधवांबद्दलचे प्रेम वाढो, हीच शिकवण तुझ्या आण्णांनी सगळ्यांना दिली आहे.

पण सुधाताई, मुंगीपासून मनुष्यापर्यंत सर्व जिवांवर प्रेम करण्यास शिकवणारे तुझे अण्णा जसे प्रेमळ तसेच झुंजारही होते. कोठे अन्याय दिसला की आपल्या पिलांवर झडप घालणाऱ्या घारीशी सामना करण्यासाठी कोंबडी ज्याप्रमाणे पिलांना पंखांखाली

घेऊन उभी ठाकते तसे ते उभे ठाकत. मग त्यात प्राण खर्ची पडले तरी त्याची पर्वा कोणाला? त्यात वेळी गुरुजींच्या डोळ्यांतील अश्रुबिंदूच्या ठिणग्या बनत, लोण्यासारखे त्यांचे हृदय वज्रासारखे होई. अमळनेरच्या कामगारांवर अन्याय झाला, पांडुरंगांच्या देवळात चोखोबाच्या लेकरांना मज्जाव झाला, गांधीजींचा खून एका महाराष्ट्रीयाने केल्यामुळे महाराष्ट्राची नाचक्की झाली, की उठलेच गुरुजी. धावलेच अन्याय निवारण करण्यासाठी, प्रतिष्ठा रक्षण करण्यासाठी. मला नेहमी विस्मय वाटे की, मृदू आणि कठोर, शीतल आणि दाहक, नम्र आणि उग्र- अशी दोन्ही रूपे त्यांच्या मनाच्या कोशात एकत्र नांदतात तरी कशी? पण-

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदू ऐसे

भले तरी देऊ कासेची लंगोटी । नाठाळाचे काटी हाणू माथी

हे तुकारामांचे शब्द अशी गुरुजींसारखी माणसे प्रत्यक्ष पाहिली की खरे वाटू लागतात. गुरुजींचा प्रेमळपणा म्हणजे बावळेपणा नव्हता. ते सहसा रागावत नसत. याचा अर्थ इतकाच करायचा की, त्यांची माया फार मोठी होती; आईच्या मायेएवढी मोठी होती; म्हणून तुझ्या-माझ्यासारख्यांचे शंभर अपराध ते सहज पोटात घालीत.

तुझे अण्णा किती थोर होते याची तुला नीटशी कल्पना येणार नाही; आणि येऊ नये तेच ठीक आहे. नाही तर तू बावरून जाशील. एवढेच लक्षात ठेव की, फुलांची एक एक पाकळी त्याप्रमाणे आपल्या मनाची त्यांनी एक एक पाकळी उमलवली. आपल्याला आपल्या कपड्यांवर डाग पडलेला खपत नाही तसा त्यांना आपल्या मनावर डाग पडलेला खपत नसे. जन्मतः त्यांच्या मनाची भूमी सकसच असली पाहिजे. पण जमीन जरी सकस असली तरी मशागत केली पाहिजेच ना? मशागत न केली तर तण वाढून ती फुकट जाईल, तिच्यात विषारी जीव-जीवाणू माजतील. तसे गुरुजींनी केले नाही. आपल्या मनाला त्यांनी संयमाचे बांध घातले. सुंदर भावनांचे पाणी त्यात खेळवले. सद्विचारांचे बी पेरले, आणि मग त्यात पिकलेल्या भरघोस पिकाची वानगी उदार शेतकऱ्याप्रमाणे घोघर पोचवली! तुला त्यांनी लिहिलेल्या शेवटच्या पत्रात 'पेरेते व्हा' असे ओरडणाऱ्या पक्ष्याचा उल्लेख केलेला आहे, खरे ना? गुरुजींनी तुला-मला शेवटी जणू सांगितले आहे की, 'पेरेते व्हा! पेरेते व्हा' पेरा, मुबलक पेरा, सर्वत्र पेरा, निवडक पेरा, - म्हणजे सगळीकडे सुगीच सुगी होईल!

सुधाताई, पाहू या प्रयत्न करून. गुरुजींची पत्रे वाचणाऱ्यांमध्ये भाऊ बहिणीचे नाते तयार झाले आहे. इतकी आपण भावंडे जर महाराष्ट्राची मशागत करू लागलो तर महाराष्ट्राचे पुन्हा 'आनंदभुवन' बनण्यास, 'गोकुळ' बनण्यास किती उशीर?

महाराष्ट्रातील सर्व भावंडांच्या वतीने

तुझा

नाना

ता. १२ जून १९५०

चि. प्रिय सुधास,

सप्रेम आशीर्वाद.

दर आठवड्यास पत्र पाठव म्हणून तुझा लकडा होता. शेवटी मी ठरवले की तुझा हट्ट पुरवायचा. तू पास झालीस. फार अभ्यास न करताही पास झालीस, मग आणखी थोडा करशील तर परीक्षेचा बाऊ तुला कधी वाटणार नाही. तू सुटीत म्हणे सायकलवर बसायला शिकलीस! बंड्याजवळ शिकली असशील आणि छोट्या अरुणाला घेऊन जातेस की काय? जपून हो.

गोदावरी बाळंत झाली. ती आता कामाला येत नसेल. तू तिच्याकडे गेली होतीस का? तिला हवे-नको विचारा. गोदावरीचे काम किती निर्मळ! आणि तिची आता धांदल असेल. पाऊस दूर आहे अशी होती कल्पना; परंतु यंदा जवळजवळ पंधरा दिवस आधीच पाऊस सुरू झाला.

आमच्याकडे सारी फजिती. शेतकऱ्यांची घरे अजून शिवायची होती. कोणी नुसती उस्तरून ठेवली होती. राब शेतात नेऊन जाळायचा होता. कोणाकोणाची भाजवण अजून व्हायची होती, तो डोकीवर पाऊस आला. प्रथम वाटले की अभ्रट असेल. इतक्यात कोठला पाऊस? सात तारखेस मृग लागायचे. अजून रोहिणी नाही आल्या. उद्या रोहिणी निघतील. तुम्हा बायकांच्या ओव्यांत अशा पावसाचे मुद्दाम वर्णन आहे :

“पाऊस पडतो

मृगाआधी रोहिणीचा”

रोहिणीत पाऊस म्हणजे नवलाचा! सर्वांची धांदल उडाली. लाकूडफाटे चार महिन्यांचे अजून साठवायचे होते. शेण्यागोवऱ्या भरून ठेवायच्या; तो आकाश भरून आले. लोक भराभर घरे शिवू लागले. शिगवण, म्हापदे, सारे एकमेकांना मदत करायला गेले. गवळवाडची घरे दिवसरात काम करून शिवून काढण्यात आली. खेड्यापाड्यांतून त्या त्या जातीपुरते अजून ऐक्य आहे. ती ती वाडी, तो तो कोंड, तेथले लोक एकत्र होतात. ही भावना वाढायला हवी.

मी परवा उजाडता फिरायला गेलो होतो. पावसाचे चिन्ह नव्हते. नवीन पालवी फुटलेली झाडे सुंदर दिसत होती. पाने अजून जून नव्हती झाली. पोपटी रंग होता पानांचा. कोकिळा ओरडतच होती. आणि दूर 'पेरते व्हा, पेरते व्हा' करणारा पक्षीही ओरडत होता. एके ठिकाणी रस्त्यावरून साप गेल्याच्या खुणा होत्या. त्याच्या शरीराचे ठसे उठलेले होते. उन्हाळ्याच्या दिवसांत साप रस्त्यावर येऊन पडतात. थंडगार धुळीत त्यांना बरे वाटते. उन्हाळ्याच्या दिवसांत रात्री पायांत घातल्याशिवाय आजोबा मला लहानपणी बाहेर पडू देत नसत. हातात काठी घेऊन जा; दगडावर आपटीत, आवाज करीत जा असे म्हणायचे. आता पाऊस आला म्हणजे यांचे विहार बंद होतील. सापांची घरे पाण्याने भरून जातात. रस्त्यात चिखल, मग घरांच्या वळचणीस येऊन राहतात, लाकडाच्या खोपटीत येऊन बसतात.

मला फिरताना पांढरे चाफे फुलेले दिसत होते. उन्हाळ्यात यांना काय बहर असतो! झाडावर पान एकही दिसत नाही; परंतु सर्वत्र फुले. या झाडाला पाणी लागत नाही. कुंपणात लावा, कोठेही लावा. दगडाधोड्यांमध्ये, कातळाच्या मध्ये पांढरा चाफा आपला उभा! हळदीकुंकवाच्या वेळेस गौरीसमोर याच फुलांच्या माळा करून सोडतात. चाळणीच्या भोकातून हीच फुले घालून चाळणी सजवतो. याच फुलांच्या कळ्या एकमेकांत अडकवून घोडे करतो. याच फुलांच्या पाकळ्या भोके पाडून त्या डेखांत अडकवून मधला पिवळा भाग वर करून त्याची जणू राखडी करतो. अपार फुले. आता पावसाळा आला म्हणजे ही फुले जातील आणि लांब हिरव्यागार पानांनी हे चाफे भरून जातील. पावसाळ्यात सोनचाफ्यांना बहर येतो. उन्हाळ्यात या गरीब पांढऱ्या चाफ्यांना. आणि सुधा, बकुळी काय फुलत होत्या! तुला गजरे आवडतात. येथे असतील तर बकुळीची फुले केसांत घालतीस. मोटार-स्टॅंडवरून बकुळीचे हार घेऊन लहान मुली विकायला उभ्या असतात. बकुळीचे बारीकसे फूल. किती सुवास!

आणि त्याच्या त्या हृदयात मध असतो. फुल उचलावे तो त्यातून दोनचार तरी मुंग्या निघायच्या. येथे कुमी, विमली यांना फुलांचा तिटकारा; परंतु सुंदरच्या दोन छोट्या चिमण्या मुली, त्यांना काय हौस! दिल्लीच्या उन्हाळ्यातून त्या आल्या आहेत. सकाळ होताच बकुळीखाली जातात आणि परड्या भरून आणतात! सायंकाळी गुलबाक्षीची फुले; परंतु गुलबाक्षीचा खरा बहर पुढेच. सध्या उन्हाळ्यात फुले कमीच; परंतु मोगरे फुलत आहेत. पुढे पावसाळ्यातही बहर येईल. जाईजुईही फुलल्या आहेत आणि रस्त्यावर ती लाल फुले असलेली झाडे. इकडे ती आहेत. मे फ्लॉवर मुंबईस म्हणतात. बंगालकडे त्याला कृष्णचुडा म्हणतात वाटते. झाडावर पान नाही. फुलेच फुले. या लाल फुलांप्रमाणेच पिवळी, निळी फुले असणारेही याच जातीचे वृक्ष असतात. शिरीष वृक्षावरही फुले होती. मला ती फार आवडतात, किती नाजूक ते शतकेसर. भर्तृहरीच्या नीतिशतकात आहे की, हिरा शिरीषाच्या फुलाने कापता येणे शक्य होईल, परंतु मूर्खाची समजूत घालणे कठीण!

सुधाताई, फुले हे सृष्टीचे वैभव आहे. त्या त्या ऋतूत निराळे. आता पावसाळा आला म्हणजे रानात फुले फुलतील. या वसंत ऋतूतही किती लतावेलींना फुले. कुड्याच्या झाडांना फुले आली आहेत. त्याच्या लांब कोवळ्या शेंगा किती सुंदर दिसतात! निळसर शेंगा. भाजणी घालून आई त्यांची भाजी करायची. ही कुड्याची झाडे उद्या पाऊस आला की हिरव्यागार पानांनी भरून जातील. मग ती पाने पत्रावळीसाठी आणायची. पळसही उन्हाळ्यात फुलतात, लाल दिसतात. अर्जुनाला भीष्मांनी बाण मारून रक्तबंबाळ केले त्याचे वर्णन करताना वामन पंडित म्हणतात :

“पुष्पवर्ण नटला पळसाचा

पार्थ सावध नसे पळ साचा”

पळसाच्या फुलांचा रंग अर्जुनाने घेतला. क्षणभर तो सावध नव्हता. पळसाच्या फुलांचा कुसुंबी रंग होता. मी हे वैभव बघत जात होतो. ऊन पडले होते. रानात सोडलेली गाईगुरे- त्यांना चरायला काय होते? तरी ती जमिनीला तोंड लावीत. वाळलेली तृणाची काडी कोठे मिळेल ही इच्छा. ती पाहा एक गाय विहिरीवर उभी आहे. उन्हाळ्याचे दिवस, पाण्याचा दुष्काळ. काठेवाडात एक कुटुंबाला एक गॅलन पाणी रोज देण्यात येते. कसे करीत असतील लोक! काठेवाडात मोठी नदी नाही. जैनांनी मोठी मंदिरे बांधली; परंतु पाणी मिळेल अशी का नाही योजना? काही जुने

प्रचंड तलाव आहेत, परंतु नाना संस्थाने. एकमेकांच्या हद्दीआड येत. त्यामुळे पाण्याचे दुर्भिक्ष्य आणि दुष्काळ आले की एका थेंबासाठी जीव हपापे.

ती गाय उभी आहे. दगडाला पडलेल्या लहानशा खळग्यात साठलेले पाणी पीत आहे; परंतु ती पाहा एक मुलगी विहिरीवर आली. लांब असेल तिचे घर. सासुरवाशीण असेल. गरिबाची दिसते. लुगडे ढोपरावर नीट आवरलेले. तिने कळशी ओढून आधी गाईला पाणी ओतले. गाय पाणी पीत होती. ती मुलगी त्या गाईच्या समाधानाकडे बघत होती! ‘पी, शांत हो’ असे का ती म्हणत होती? मुकी दुवा देऊन गाय गेली. त्या मुलीने ते पाणी दगडी खळग्यात ओतून ठेवले. पुन्हा कळशी काढून ती घेऊन गेली.

मी बघत जात होतो; तो गार वारा आला. आकाशात ढग जमले. कोठे तरी पाऊस पडला असावा. सुगंध आला. इतक्यात पाऊस? येऊ दे. गुरांना पाणी होईल; परंतु पुढे दगा नाही ना देणार? पाऊसच सुरू झाला समजून शेतकरी बी पेरतील. रोप वाढेल आणि पाऊस न आला तर? सारे प्रभूच्या हाती. सुधा, टपटप पाऊस आला.

“पाऊस पडे टापू टपू

नदीला आला पूर

घर माझे आहे दूर”

हे चरण आठवले. तुझे आवडते चरण. मी टोपी काढली. डोक्यावर देवाची अमृतसृष्टी पडो म्हटले. मी गावाकडे पावले वळवली. लोकांची धावपळ दिसली.

आणि दोन दिवस पाऊस पडत आहे. लोकांनी पेर केले. दर वर्षी रोहिणीचे पेर करतात; परंतु उन्हात बी तापते. मग पाऊस पडताच रोप छान येते. या वर्षी तापायला सवड नाही. पेरलेले बी पाखरे खातात. या वर्षी त्यांना खायला सवड झाली नाही. पेर लवकर झाले. आठा दिवशी रोप दिसू लागेल.

बाजारातून छत्र्यांची विक्री सुरू झाली. गोवे, कारवार इकडे ताडाच्या गोल छत्र्या. तिकडे नारळाच्या झापाच्या घोंगडीची खोळ डोक्यावर घ्यावी तशा कुंच्या करतात. त्या डोक्यावर घेऊन मग पावसात कामाला जातात. रत्नागिरी, कुलाबा जिल्ह्यांत इरली. लहानपणी आजोबांबरोबर मीही इरली विणीत असे. बांबूचा सांगाडा करून मिळाला की पळसाची, धामणीची वगैरे पाने घालून इरले शिवायचे. काही काही लोक किती नक्षीदार करतात! सुधा, लहान लहान वस्तूही कलात्मक करायला

आम्हाला शिकायचे आहे. जपानी लोक साधे मडके, साधी कपबशी, साधी चटई, साधा पंखा, + या साध्या साध्या वस्तूही सुंदर आणि सुबक करतील. आपली कला श्रीमंती वस्तूत आहे. मोठी मंदिरे, ताजमहाल, हिऱ्या सोन्याचे दागिने यांत कला आहे; परंतु लहानशी झोपडी तीही कलात्मक बांधीन. लहानसे मडके तेही सुंदर असेल, बांबूचा पंखा; परंतु तोही कलात्मक करीन. ही दृष्टी घेऊन सर्वत्र उभे राहिले पाहिजे. तुझे घर कुडाचे का असेना, तेथेही प्रमाण असू दे, उजेड असू दे, आकाररम्यता असू दे.

हे पत्र लांबले. आता पुरे, नाही? बाहेर सर पडत आहे. अक्का विचारते, “अण्णा, घोटभर तरतरी घेशील का?” तरतरी म्हणजे चहा. घेईन तिच्याबरोबर थोडा. अक्काची मांजरी चुलीपाठीमागे आहे. भिजून आली की काय कोठे? तसा काही गारवा अजून नाही. पंधरा दिवस पाऊस सारखा पडेल तर उकाडा कमी होईल, हवेत गारवा येईल.

खरेच, परवा कापा फणस आणला होता; परंतु गऱ्यांच्या अंगावर मांस नाही! अक्का म्हणाली, “सव्वा रुपयाच्या आठळ्या तरी झाल्या!” आषाढी एकादशीला त्याचीच भाजी. ते मागे वादळ झाले ना- त्यामुळे आंबे फणस यांची झाडे निर्जीव झाली. आंबे आलेच नाहीत. फणस थोडे आले; परंतु गरा भरला नाही. तू आंब्याच्या कोयी पावसाळ्यात भाजायला जमवून ठेवल्या आहेस की नाहीस? तिकडेही आंबे असतीलच. मी एका मित्राला तुम्हांला पाठवायला लिहिले आहे. आले म्हणजे कळव. माझीही आठवण आंबा खाताना काढा. तुझी मैत्रीण प्रभा सावे पास झाली का? तिचे पत्र येते का? मैत्री कायम ठेवा. एकमेकींना पत्रे पाठवीत जा. पुरे हो आता. म्हणशील अण्णाचे पत्र म्हणजे मारुतीचे शेषूट! मघा पुरे म्हणाला तर पुन्हा आंबे-फणस निघाले. आता मात्र जय हिंद.

चि. प्रिय अरुणाला पापा. तिला जपा. सर्वास स. प्र.

तुझा,

अण्णा

साधना, ११ जून १९४९

चि. प्रिय सुधास,
सप्रेम आशीर्वाद.

मागचे पत्र तुला आवडले. अशीच मोठमोठी पत्रे लिहीत जा म्हणतेस. तुला त्याने आनंद होत असेल तर लिहीत जाईन. दुसरा काही आनंद नसेल देता येत तर निदान एवढा तरी द्यावा.

या आठवड्यातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शालान्त परीक्षेचा निकाल. विमली पास झाली; परंतु लिली, बंड्या यांना अपयश आले. परीक्षेचा केवढा बोजा आपल्या शिरावर असतो. परीक्षा घेणे हे मला रानटी वाटू लागले आहे. तीन मुलांनी तीन प्रकारे आत्महत्या केल्या. काय वाटले असेल आईबापांना! मुलांची वृत्ती-प्रवृत्ती पाहून आम्ही शिकवीत नाही. सारे विषय सर्वांच्या डोक्यावर. परवा महर्षी सेनापती आले होते. ते म्हणाले : “परीक्षेचा निकाल लावताना ‘येथे बोल नाही शिष्यासी, हे तो अवघे गुरूपाशी’ असे समर्थांचे चरण आधी वर घालावेत! मुलगा नापास होतो याचा दोष गुरूकडे, आई-बापांकडे. मुलगा रोज शाळेत जातो तरी नापास कसा होतो? काही विषय त्याला येतच नसतील तर त्यांतही त्यानं पास झालं पाहिजे असं म्हणणं हा गुरूचा व पालकांचा दोष नाही का? मुलांना शे-दोनशे प्रश्न विचारावे. त्यानंतर त्यांनी पन्नास-एक प्रश्नांची उत्तरं दिली की पास करावं.” सेनापती पुढे म्हणाले : “आमच्या नातलगाचा एक मुलगा होता. त्याला शाळेत काही यायचं नाही. तो शाळेत म्हणून जायचा; परंतु दुसरीकडेच कोठे बसायचा. शेवटी मी त्याला शाळेतून काढलं. शिष्याकडे ठेवलं. तेथे जमेना. असं करता करता बालोद्यान प्रेसमध्ये ठेवलं.

त्याचं अक्षर चांगलं होतं. ड्रॉईंग येईल वाटे आणि तो पुढे तेथे हुशार झाला. नागपूरला आज तो दीडशे रुपये मिळवतो. त्या मुलाला दगड म्हणत. तो मुलगा दगड, की जे त्याना येत नव्हतं, येणं शक्य नव्हते ते त्याच्यावर लादू पाहणारे आम्ही पालक नि शिक्षक दगड?”

सुधाताई या परीक्षेच्या निमित्ताने कितीतरी विचार मनात येतात. मुलांचा कोंडमारा कधी थांबेल? आईबापही परीक्षेचा बाऊ करतात. गंभीर वातावरण करतात. मुलगी नापास झाली तर आईबापांनी म्हणावे: “ये. लीले, अगं नापास तर नापास. पुढील वर्षी पास हो. ये, आपण खेळू ये. परीक्षा म्हणजे का आयुष्य? अग; असे प्रसंग हसत खेळत घ्यायला शिकणे ही खरी परीक्षा. जीवन ही निराळी वस्तू आहे. ये बाळ. या परीक्षा कृत्रिम असतात. जेथे पद्धतीच सदोष तेथे तुझा काय दोष ये; वाईट नको वाटून घेऊ; हस बघू” आईबापांनी असे मोकळे वातावरण निर्माण करावे; परंतु तेही गंभीर चेहरे करून बसतात. म्हणून परीक्षा या शब्दाचा मला तिटकारा आला आहे. परवा माझा एक तरुण मित्र नारायण इंटरमध्ये नापास झाला. तो म्हणाला: “मी नापास झालो म्हणून पेढे वाटतो.” त्याला थोडे वाईट वाटले असेल; परंतु किती आनंदाने त्याने स्वतःचा नापास निकाल ऐकला; कारण तो जीवनाच्या परीक्षेत पास होता. किती काम करी; अनेकांच्या उपयोगी पडे.

तुला सोपानदेव माहीत आहेत ना? काव्यगायन करणारे. त्यांचा मुलगा मधू नाशिकला नापास झाला तर घरी हसत आला व म्हणाला: “नापास झालो. पुढील वर्षी नवीन पुस्तकं घ्यायला नकोत आणि शरद यंदा सातवीला बसला नाही. मी पास झालो तर आम्ही एकाच वर्गात झालो असतो. मोठ्या भावाला ते लाजिरवाणं. मी नापास झालो बरं झालं की नाही?” सोपानदेव ती हकिकत सांगून मला म्हणाले: “त्याचं नापास होणं दूरच राहिलं. आम्हाला त्याच्या बोलण्यानं इतकं हसू आलं की आवरेना.” अशी खिल्लाडू वृत्ती हवी. याचा अर्थ अभ्यास करू नये असा नव्हे; परंतु परीक्षा मुलांच्या मानगुटीस बसवू नये. मुलींना तर काही सर्वांना नोकऱ्या करायच्या नसतात. रेशनिंगमध्ये किती जणांना नोकऱ्या मिळणार? परंतु मुलीही परीक्षेच्या भयाने निःसत्त्व नि अशक्त होत असतात. जे त्यांचे वाढण्याचे वय तेच त्यांना खुरटवणारे होते. किती चमत्कारिक नि कृत्रिम आहे हे सारे! ज्या मुलांमुलींना जे येईल तेच त्यांना शिकवले जाईल असे कधी बरे होईल?